

ПП «Видавництво «Теза», 2008. – 168 с.

7. Статистичний щорічник Вінниччини за 2015 рік. – Вінниця, 2016. – 625 с.

7. Програма економічного і соціального розвитку Мурованокуриловецького району на 2016 рік. Матеріали 3 сесії Мурованокуриловецької районної ради 7 скликання. – 14 січня 2016 року. – 67 с.

8. Сахарная свекла / Под. ред. В. Ф. Зубенко / 2-е изд. – К.: «Урожай», 1979. – 416 с.

9. *Вербицкий В. Л., Гизбулин Н. Г.* Семеноводство сахарной свеклы / В. Л. Вербицкий, Н. Г. Гизбулин. – М.: Колос, 1982. – 136 с. ил.

10. *Петров В. А., Зубенко В. Ф.* Свекловодство / В. А. Петров, В. Ф. Зубенко. – М.: Колос, 1981. – 302 с. ил.

11. *Таратуа В. Н.* Ямпольский почин / В. Н. Таратуа. – М.: Колос, 1979. – 95 с., ил.

12. Рекомендации по разработке организационно-экономического обоснования создания свеклосахарных агропромышленных объединений. – К.: Урожай, 1984. – 40 с.

13. *Москалюк М. М.* З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. / М. М. Москалюк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 75 – 85.

14. *Гончар И. П.* Централизованные фонды РАПО и средства производства / И. П. Гончар // Сахарная свекла. – 1986. – № 11. – С. 8 – 11.

15. Котельникова Н. Щ. Районный агропромышленный комплекс по производству сахара / Н. Щ. Котельникова. – М.: Колос, 1981. – 63 с., ил.

16. Фонди юридичних осіб архівного відділу Мурованокуриловецької райдержадміністрації за 1944 – 2000 роки.

Лев БАЖЕНОВ

МУРОВАНОКУРИЛОВЕЧЧИНА В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ І КРАСЗНАВЦІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Історично склалося, що Мурованокуриловеччина, яка розташувалася в південно-західній околиці Вінниччини, у басейні приток Жван, Немія, Лядава Середнього Придністров'я, упродовж

віків була в складі то Барського староства (XV – XVIII ст.), то Ушицького повіту Подільської губернії (XIX – перші десятиліття XX ст.). Формування та утвердження Мурованокуриловецького краю, усвідомлення місцевим населенням приналежності до цієї української землі започатковано з утворенням у 1923 році адміністративно-територіального району з центром у смт Муровані Курилівці, який, пройшовши складний процес трансформації за понад 90 років функціонування, сьогодні є невід’ємною складовою частиною Вінницької області з стійкими ustalеними межами. За цей період покоління його жителів усіх 60 населених місць виробили власний менталітет курилівчан, любов, гордість і повагу до свого отчого краю, рідної Малої батьківщини.

Тим не менше, Мурованокуриловецька земля має глибокі історичні коріння. Тут вирувало людське життя ще в VI – III тис. до н. е. за доби трипільської культури, господарювали скіфи-землероби у VIII – IV ст. до н. е., залишили помітний слід черняхівські племена II – V ст. н. е., постали городища та оборони укріплення у часи Київської Русі, засновано чимало поселень під час входження краю до складу Подільського князівства Литовської держави (1362 – 1434 рр.) та Подільського воєводства Речі Посполитої XV – XVIII ст. Край опинився в горнилі української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та антифеодального руху XVIII – XIX ст., революцій 1905 – 1907 та 1917 – 1920 років, розділив трагедію голодоморів 1932 – 1933 та 1946 – 1947 рр., політичних репресій 1920-х – початку 1950-х, воєнного лихоліття 1941 – 1944 рр. та усіх складнощів післявоєнної відбудови. В абсолютній більшості населення Мурованокуриловецького району підтримало на референдумі 1 грудня 1991 року відродження незалежної Української держави, і з того часу міцно перебуває на позиції її реформування, розбудови та захисті демократичних завоювань, бореться сьогодні проти російської агресії на Сході держави за єдину вільну Україну.

Отже, перелік основних етапів історичного розвитку Мурованокуриловечини засвідчує, що, хоча в історіографії відображені основні події життя, побуту, праці, руїни, поневолення, страждань і боротьби її населення за землю, свободу, права і державність України від давнини до сьогодення, однак про неї опубліковано обмаль науково-краєзнавчої літератури порівняно з іншими регіона-

ми Поділля, чимало ще залишається так званих «білих плям» і дискусійних моментів у наших знаннях про цей край. Метою ж створення цього матеріалу є спроба віддати належне тим ученим і краєзнавцям, які впродовж XIX – початку XXI ст. своїми працями та публікаціями доклали чимало зусиль у справі досліджень і популяризації Мурованокуриловецької землі для прийдешніх поколінь.

Про роль та значення Мурованих Курилівців, сіл Бахтин, Вербовець, Вищеольчедаїв, Жван, Михайлівці (засновані у XV ст.), Конищів, Лучинець (XVI ст.) та інших давніх історичних населених місць її округи, окремих відомих уродженців і діячів у контексті історії та культури України й в її складі Поділля – Вінниччини засвідчує той факт, що практично всі російські, польські і українські енциклопедії XIX – початку XXI ст. вміщують більшим або меншим обсягом довідки, гасла, статті про них, зокрема такі поважні видання, як "Энциклопедия Брокгауза и Ефрона", "Словник географічний Королівства Польського й інших слов'янських країв" (Варшава, 1883) [1], "Польський біографічний словник" (Варшава, 1936 – 2015) [2], "Енциклопедія українознавства" (перевидання в Україні (Львів, 1993 – 1996), "Географічна енциклопедія України" (К., 1989), "Енциклопедія сучасної України" (К., 2001 – 2015), "Енциклопедія історії України" (К., 2003 – 2012), біографічний словник Вікторії Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини» (2007) та інші. Нарис про Муровані Курилівці та довідки про села району зайняли належне місце в томі "Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область" (1972) [3].

Джерельну базу до вивчення населених місць Поділля й Мурованокуриловеччини заклало 35-томне київське археографічне видання «Архив Юго-Западной России» (К., 1859 – 1914), в якому містяться перші писемні згадки і свідчення про заснування населених місць краю в пожалуваннях литовських князів, польських королів, люстраціях маєтків, давніх актах та інших документах від XIV і до кінця XVIII ст. [4]. Такі ж факти, окремі господарські характеристики поселень краю, про зміну їх власників, антипоміщицькі виступи селян й інші події у XVI – XVIII ст. можна виявити в польських археографічних збірках XIX ст., зокрема, у виданнях М. Балінського і Т. Ліпінського «Старожитна Польща у погляді історичному, географічному і статистичному» (1845) [5], у

22-х томах «Джерел історичних. Польща XVI ст.» А. Яблоньського і А. Павинського (1876 – 1903) [6]. У 40 – 80-х роках ХХ ст. джерельна база досліджень Поділля – Мурованокуриловеччини поповнилася збірками документів і матеріалів з фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві, Державних архівів Вінницької та Хмельницької областей: «Революційні події 1905 – 1907 рр. на Поділлі» (1956) [7], «Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.)» (1959) [8], «Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 р.» (1969) [9] та ін. У роки незалежності України опубліковані фундаментальні археографічні видання, позбавлені заідеологізованості, притаманної для радянського режиму, в яких належно представлено Мурованокуриловецький район. Маємо на увазі історико-меморіальні документальні багатотомні "Вінницький мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20 – 50-і рр. ХХ ст." (2001), «Голод та Голодомор на Поділлі: 1920 – 1940-і рр.» (2007), «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область» (2008), «Реабілітовані історією. Вінницька область» (2008), «Переможці. Книга Пам'яті України. Вінницька область» (2007), «Переможці: учасники бойових дій Другої світової війни та Великої Вітчизняної війни Вінниччини» (2011) та ін., в яких окремі матеріали присвячені Мурованокуриловеччині 1920 – 50-х рр. Зрозуміло, що усі названі вище документальні видання слугують важливим підґрунтям для розгортання наукових досліджень, узагальнення та аналізу історичних явищ, подій і постатей, пов'язаних з куриловецькою землею.

Загальні засади викладу історії населених місць нинішньої Мурованокуриловеччини стали з початку ХІХ ст. книги польських авторів В. Марчинського «Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії» (1820 – 1823) [10], А. Пшездзєцького «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу» (1840 – 1841) [11], а також видання за проектом російського видавця П. М. Батюшкова та авторською участю М. І. Петрова й інших українських істориків «Подолія. Историческое описание» (1891) [12]. У цих виданнях була викладена офіційна точка зору польської та російської історіографії на українські землі, в яких, зокрема, Подільський регіон вважався етнічно складовою частиною або Польщі, або Росії. Проте М. Петров був вихованцем професора

Київського університету В. Б. Антоновича і входив до його відомої наукової історичної школи, яка відіграла важливу роль у становленні української історичної науки та національно-культурного відродження того періоду.

З іншого боку, за створення загальної історії Поділля, її міст, містечок і сіл, церков і парафій, активно взялися місцеві краєзнавці. У другій половині XIX – на початку XX ст. активно закладали підвалини поділезнавства та регіональних досліджень своїми працями, вперше подали історичні довідки та короткі описи про населені місця на території нинішньої Мурованокуриловеччини відомі краєзнавці В. К. Гульдман (уперше подав історико-статистичні довідки про всі населені місця регіону [13] і оприлюднив книгу про пам'ятки історії та культури Поділля від найдавніших часів до XIX ст. [14]), батько історії Поділля Є. Й. Сіцінський створив "Археологічну карту Подільської губернії" (1901), де позначені старожитності [15] та більш повні описи поселень, церков і парафій цієї землі [16] й інші.

Отже, впродовж XIX – початку XX ст. в історіографії були сформовані наукове поділезнавство та закладені підвалини для подальших досліджень Мурованокуриловеччини.

На жаль, 20 – 30-ті роки XX ст. стали часом, коли Мурованокуриловецький район випав з поля зору серйозних історичних досліджень. Проте в ці роки зародився і розвинувся місцевий краєзнавчий рух, у школах відкривалися музеї, експозиції, стенди присвячені історії та природі краю, організовувалися різноманітні екскурсії по пам'ятних місцях району, директор школи с. Вила Ярузькі Могилів-Подільського округу, куди тоді входив Мурованокуриловецький район, М. С. Котенко-Шевченко здійснював сюди археологічні розвідки, зібрав велику колекцію матеріальної культури з історії та геології, відомі народні етнографи і фольклористи Олександр Кривицький з с. Озаринці, Мефодій Рябий з с. Кукавка, Марія Руденко розпочали збирати легенди, перекази, пісні, описувати звичаї, традиції та побут населення Придністров'я і прославилася вже в 50 – 80-ті рр. XX ст. [17, с. 245 – 245, 331, 336 – 337].

У часи післявоєнної відбудови другої половини 1950-х – у 1980-ті роки відроджується і розвивається в Україні, на Вінниччині й Мурованокуриловеччині краєзнавчий рух. Могутнім пош-

товхом його розбудови стали підготовка і видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» і, зокрема, тому «Вінницька область» (1962 – 1972). У цьому томі вперше була узагальнена історія Мурованокуриловеччини, до збору матеріалів були залучені більшість місцевих краєзнавців, учителів, бібліотекарів, журналістів, працівників державних установ. Авторами нарисів «Муровані Курилівці» даного тому виступили І. А. Заброварний та С. Д. Кучер, які зуміли узагальнити весь зібраний матеріал усіх, хто його попередньо збирав. Дякуючи цьому сформувалася когорта місцевих краєзнавців, які стали публікувати різні аспекти історії краю на сторінках газет Вінниччини. В цей період було запроваджено краєзнавство в систему освіти, відкриті в багатьох школах, будинках культури, клубах краєзнавчі та історико-меморіальні громадські музеї, зусиллями пам'яткоохоронців споруджені в населених пунктах меморіали бойової і трудової слави, відкриті меморіальні плити і встановлені пам'ятні знаки в місцях історичних подій, створені екскурсійно-туристичні маршрути по історичних місцях Мурованих Куриловець та району. Саме у цей період цей край був включений у загальні туристичні маршрути Вінниччини. Про це свідчать видані путівники «Пам'ятні місця Вінниччини» (1968), «Гордість Поділля» (1979), Д. Малакова «По Восточному Подолью» (1988) та ін.

У 1984 році вийшов з друку довідник з археології Хмельниччини професора І. С. Винокура, в якому належно відображені всі на той час відомі історичні пам'ятки від первісної доби до середньовіччя, а також археологічні пам'ятки по берегах межиріччя придністровських приток Мурованокуриловецького району [18].

Демократизація суспільного життя, процеси національно-культурного відродження, активізація краєзнавчого руху та регіональних досліджень за роки державної незалежності України позитивно позначилися на подальшому розвитку вивчення і популяризації історії Мурованокуриловеччини.

Знаковою подією, яка визначила на перспективу поступальний розвиток місцевого краєзнавства стало відзначення у 1993 році 500-річчя з часу заснування Мурованих Курилівців, в ході якого краєзнавці переглядали, узагальнювали й з'ясували лакуни історії краю в першу чергу на шпальтах газети «Наше Придністров'я»,

яка до сьогодні стала активним популяризатором минувшини краю.

За 25 років незалежності України Мурованокуриловеччина, її історія, культура, природа, пам'ятні місця та трагічні події ХХ ст. знайшли відображення, висвітлення в низці загальних праць про минуле й сьогодення Вінниччини-Поділля. Маємо на увазі науково-популярні книги А. С. Івченка «Містечка України» (К., 2000), Н. В. Гижка «Перлини Вінниччини» (Вінниця, 2007), Г. І. Денисика «Вінниччина – край зелених дібров і золотих нив» (1997, «Перлини Східного Поділля» (2008) та «Природа Вінниччини» (2009), Д. Антонюка «315 польських замків і резиденцій України» (К., 2012), де описані чудові заповідні місця району, залишки замку та в гарному стані колишнього панського палацу в Мурованих Курилівцях. Чимало цікавих фактів про цей край містяться у серії наукових праць з трагічної історії ХХ ст. С. Д. Гальчака «Східні робітники» з Поділля у Третьюму Рейху» (2004), «На узбіччі суспільства: Доля українських оstarбайтерів» (2009), «Словом і багнетом. Журналісти Вінниччини в роки Другої світової війни» (2013; 2015), «Жіноче обличчя війни. Вінничанки на захисті Вітчизни» (2015), «Визволення Вінниччини від нацистських загарбників» (2004, 2005, 2010), «Подоляни – Герої Радянського Союзу» (2010), «Герої Вінниччини» (2016), «Ратна слава Вінниччини. Час. Події. Особистості» (2015) та інші. Водночас С. Д. Гальчак проаналізував розвиток краєзнавства у Східному Поділлі в ХІХ – на початку ХХІ ст. у солідній монографії, в якій відзначено діяльність мурованокуриловецьких дослідників (2011) [19].

Окремі статті, важливі матеріали і факти, які стосуються різних епох життя Мурованокуриловеччини, присутні в збірниках праць таких важливих науково-краєзнавчих конференцій, як «Матеріали І – ХХVІІ Всеукраїнських наукових історико-краєзнавчих конференцій «Вінниччина: минуле та сьогодення», які започатковані у Вінницькому державному пединституті ще в 1984 р. під назвою «Вінницькі обласні наукові історико-краєзнавчі конференції», а також у збірниках сусідів І – V-х Могилів-Подільських науково-краєзнавчих конференцій (1996 – 2015), І – ІV-х Міжнародних науково-практичних конференцій «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (2008 – 2016) тощо. Проведення сьогоденної Першої Мурованокуриловецької нау-

ково-краєзнавчої конференції дозволить консолідувати дослідження цього регіону Поділля, стимулюватиме піднесення тут краєзнавчого руху.

Варто відзначити, що Мурованокуриловеччина породила чимало патріотів свого краю, яких доля порозкидала по Україні, котрі стали вченими-істориками, журналістами, відомими педагогами. Тим не менше, в своїй діяльності та творчості вони у різних формах досліджують і популяризують свою отчину. Маємо на увазі доктора історичних наук Григорія Рудого, уродженця с. Немеричі, який працює в Інституті історії України НАН України [19, с. 675 – 676], кандидата мистецтвознавства, доцента Барського гуманітарно-педагогічного коледжу Антоніну Сторожук, уродженку с. Новосілка, автора фольклорних видань «Калинове намисто» (1993), «Музичний фольклор Східного Поділля» (2007) [19, с. 707 – 708], відомого журналіста Володимира Лисенка, уродженця Мурованих Курилівців, автора книг «Шевченко на Поділлі» (1991), «Південний Буг» (2004) [19, с. 589], кандидата історичних наук, доцента Вінницького педуніверситету імені Михайла Коцюбинського Віталія Тучинського, уродженця с. Петримани [19, с. 724 – 725], співробітника Вінницького обласного краєзнавчого музею Тетяну Мельник, уродженку с. Конищів [19, с. 649] та інших, з якими можуть співпрацювати місцеві краєзнавці.

З початку 1990-х років Всеукраїнська спілка краєзнавців (з 2008 р. – Національна спілка краєзнавців України) наполегливо ставить перед державою завдання забезпечити перевидання в новій редакції давно застарілої 26-томної «Історії міст сіл УРСР» за назвою «Історія міст і сіл України». Проте з об'єктивних та суб'єктивних причин й досі ця справа не зрушена. Тоді науковці і краєзнавці для реалізації цього проекту пішли іншим шляхом. Вони стали створювати в масовому порядку книги, «енциклопедії села», збірники, путівники, буклети про населені місця в областях України, в яких, на жаль, на різному професійному рівні узагальнюється їх повнокровна історія, котра відсутня у томах «Історія міст і сіл УРСР». Таким шляхом за роки незалежності України пішли також мурованокуриловецькі краєзнавці. Зокрема, станом на сьогодні ними здійснено, за нашими підрахунками, десять видань про поселення цього краю. Маємо на увазі книги С. Мальованого про село Вищеольчедаїв [20], А. Кушніра – про с. Кривохижинці [21],

В. Ревуцького – про с. Снітків [22], А. Жбанова – про с. Бахтин [23], С. Нешика та В. Вітковського – про с. Плоске [24], А. Крохмалюка – про с. Житники [25], Є. Іжевської та М. М. Пашенко. – про с. Морозівку [26] та ін. Всіх цих авторів, як правило уродженців цих сіл, що мешкають в них або в Києві, Севастополі, Вінниці, об'єднує незгасна любов до отчого краю і прагнення зберегти пам'ять, віднайти історичну правду про свої села та селян. У такому ракурсі доповнюють краєзнавчі нариси, статті, описи про поселення району вміщені за останні 25 років на шпальтах районного часопису «Наше Придністров'я». З-поміж них вартують уваги публікації Т. Косолап [27], В. Ревуцького [28] з історії походження Мурованих Куриловець та палацу-садиби В. Комара [29], про село Привітне Н. Кубової [30], село Хренівку М. Івашиної [31], село Лучинчик Н. Мар'янич [32], село Житники О. Мосендза [33] тощо. Проте найбільш наполегливо досліджував і популяризував у часописі історію села Снітків В. Ревуцький. Він опублікував під назвами «Снітків – містечко над Карайцем» та «Снітків: історія без акцентів» 20 серійних статей упродовж 2002 – 2008 рр. [34], що дозволило йому зрештою їх об'єднати в книзі «Снітків. Історія без акцентів», яку видано 2011 року в Києві. Отже, лишилося створити ще книги про 50 сіл району та монографічне дослідження про Муровані Курилівці.

Як свідчать краєзнавчі публікації в газеті «Наше Придністров'я» з 1993 по 2016 рр., найбільш активними авторами-дослідниками краю виступають відомий краєзнавець В. Мельник, який оприлюднив понад 20 статей і нарисів про трагедію Голодомору, різні інші аспекти історії району, В. Ревуцький – постійний дописувач часопису на історичні теми, В. Сауляк, Н. Колосінська, О. Дубицький, О. Мосендз, В. Макітрук, С. Кубляк та інші популяризатори минувшини і сьогодення Мурованокуриловеччини.

У нинішньому інформаційному просторі глобалізованого світу в доступності для загалу читача на перше місце виступає інтернет-мережа. Не заперечним фактом виступає те, що в засобах інтернету сьогодні присутні сайти Муровано-куриловецького району та його райцентру, їх культурно-освітніх установ. Зокрема, історія краю, Мурованих Куриловець, окремих сіл відображені у статтях і довідках всесвітньовідомої електронної енциклопедії «Вікіпедія». Проте ми вимушені констатувати, що порівняно із сусід-

німи районами Вінниччини (наприклад, Барським, Могилів-Подільським та ін.) Мурованокуриловеччина та її історія суттєво поступається висвітленням в інтернет-мережі, не має власних спеціалізованих і тематичних сайтів.

Важливо відзначити, що краєзнавство займає вагоме місце в системі освіти району. Районний відділ освіти, вчительство спрямовують роботу на розбудову шкільних краєзнавчих та меморіальних музеїв, розробку туристичних шляхів по рідному краю, наставляють старшокласників на дослідницьку працю в системі Вінницького територіального відділення Малої академії наук тощо. Другим важливим осередком краєзнавства виступають у Мурованих Курилівцях краєзнавчий відділ Центральної районної бібліотеки та сільські бібліотеки. Саме бібліотекарі району спрямовують на організацію відзначення знаменних і пам'ятних дат краю, накопичують краєзнавчу літературу, створюють бібліографічні покажчики, проводять різного роду тематичні круглі столи та читання, беруть участь у краєзнавчих дослідженнях.

Таким чином, за останні понад два століття здійснено низку публікацій, які заклали фундамент історіографії про Мурованокуриловеччину. Проте заради справедливості варто зазначити, що за кількістю і якістю проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів з виданням наукових збірників, публікацією монографій, книг, путівників, навчальних посібників з краєзнавства поки вона залишається позаду порівняно з досягненнями на цій стежі більшості міст і районів Вінниччини. Сподіваюся, що проведення в Мурованих Курилівцях нинішньої науково-краєзнавчої конференції та презентація збірника матеріалів за результатами її роботи, організація заходів з відзначення в 2016 – 2020 рр. низки ювілейних дат перших писемних згадок про райцентр та низки інших історичних сіл, важливих історичних подій і видатних уродженців краю, стане відліком нового етапу розбудови краєзнавчого руху під егідою Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, подальших пошуків, наукових відкриттів, появи фундаментальних книг, путівників, підручників про цей благословенний край Вінниччини на далеку перспективу.

Джерела та література:

1. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1 – 15. – Warszawa, 1880. – 1897.
2. Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków; Wrocław, 1936 – 2015. – Т. I – 50.
3. Заброварний І. А., Кучер С. Д. / Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 454 – 462.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. В 35 т. – К., 1895 – 1914 (Див.: Іменний та географічний покажчики до всіх томів АЮЗР, 1914).
5. *Baliński M.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Baliński. – W 3 t. – Wilno, 1845. – Т. II. – Cz. 2: Wojew. Wołyńskie, Podolskie, Braclawskie.
6. *Zróżła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* T. 1 – 22 /A. Jabłonowski i A. Pawiński. – Warszawa, 1876 – 1903. – Т. 1, 5, 8, 19.
7. Революційні події 1905 – 1907 рр. на Поділлі : Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1956. – 222 с.
8. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.): Документи і матеріали. – Вінниця, 1959. – 486 с.
9. Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 р. : Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1969. – 416 с.
10. *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczyński. – Wilno, 1820 – 1823. – Т. I – III.
11. *Przedziecki A.* Wołyń, Podole, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów / A. Przedziecki. – Wilno, 1840 – 1841. – Т. 1 – 2.
12. Подолия. Историческое описание / П. Батюшков, Н. Петров и др. – СПб., 1891.
13. *Гульдман В. К.* Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населенных пунктов / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1893. – 636 с.; *Гульдман В. К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1889. – 908 с.
14. *Гульдман В. К.* Памятники старины Подолии. К составлению археологической карты Подольской губернии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – 405 с.
15. *Сецинский Е. И.* Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197 – 395.

16. *Сецинский Е. И.* Приходы и церкви Подольской епархии / Е. И. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1901. – 1064 с.; Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича / упор. О. Тимошук. – Хмельницький, 2011. – 560 с.

17. *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. / Лев Баженов. Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.

18. *Винокур І. С.* Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І. С. Винокур, Б. О. Тимошук та ін. – К.: Наукова думка, 1984. – 221 с.

19. *Гальчак С. Д.* Розвиток краєзнавство у Східному Поділлі XIX – поч. XXI ст. / Сергій Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.

20. *Мальований С. П.* Наша хата не з краю: історія села Вищеольчедаїв / С. П. Мальований. – Вінниця: Т. С. Твисть, 2004. – 280 с.: фото.

21. *Кушнір А. Р.* Кривохиженці – колиска наших душ / А. Р. Кушнір. – Вінниця: Континент-Прим, 2007. – 128 с.: іл.

22. *Ревуцький В.* Снітків. Історія без акцентів: історичний нарис / В. Ревуцький. – К., 2011. – 444 с.: іл.

23. *Жбанов А.* Бахтынок на Бахтынке (1442 г. – 2011 г.) / А. Жбанов. – Севастополь, 2011. – 144 с.

24. *Нешик С.* Зелений рай. Про село Плоске і Млинівку – з архівних документів, спогадів земляків, з газет і переказів... / С. Нешик, В. Вітковський. – Вінниця; ФОП Рогальська І. О., 2013. – 360 с.

25. *Крохмалюк Р.* Село Житники – наш рідний край, наша історія жива / Р. Крохмалюк. – Вінниця, 2013. – 72 с.

26. *Іжевська Є. Б.* Родине дерево: історія села Морозівка / Є. Б. Іжевська, М. М. Пашенко. – Вінниця, 2014. – 172 с.

27. *Косолап Т.* Хто і коли заснував містечко: [з історії походження Мурованих Куриловець] / Т. Косолап // Наша Придністров'я. – 1996. – 24 груд. – № 90. – С. 3.

28. *Ревуцький В.* Народжені красою: [з історії походження селища Муровані Курилівці та палацу-садиби В. Комара] / В. Ревуцький // Наше Придністров'я. – 2005. – 20 верес. – № 74. – С. 1–3.

29. *Кубова Н.* Дивосвіт її захоплень: [про невеличке село Привітне на березі тихоплинної ріки Немії та його мешканців] / Н. Кубова // Наше Придністров'я. – 2004. – 17 лют. – № 14. – С. 3.

30. *Івасишина М.* Історія Хренівки та походження її назви: [з історії села та походження його назви] / М. Івасишина // Наше Придністров'я. – 2005. – 12 лист. – № 89. – С. 2.

31. *Мар'янич Н.* Лучинчику – 700 років : [літературно-музична композиція присвячена 700-річчю заснування села Лучинчик] / Н. Мар'янич // Наше Придністров'я. – 2006. – 31 жовт. – № 88. – С. 3.

32. *Мосендз О.* Село Житники – наш рідний край, наша історія жива // Наше Придністров'я. – 2011. – 13 трав. – № 28. – С. 7.

33. *Ревуцький В.* Снітків – містечко на Карайцем: [історична довідка про с. Снітків] / В. Ревуцький // Наше Придністров'я. – 2002. – 23 квіт., 28 трав., 11 черв.

34. *Ревуцький В.* Снітків: Історія без акцентів: [історія села Снітків] / В. Ревуцький // Наше Придністров'я. – 2003. – 16 груд., 21 жовт., 16 верес., 2 верес., 26 серп.; 2004. – 13 квіт., 22 трав., 15 черв., 6 лип., 17 серп., 21 верес., 23 жовт., 2 лист., 13 лист., 30 лист.; 2005. – 24 трав.; 2007. – 24 лист.

Дмитро ЛЕНЧУК

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ МУРОВАНОКУРИЛОВЕЦЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Перша інформація про пам'ятки археології Мурованокуриловецького району надійшла від Є. Й. Сіцинського, який у 80-х – 90-х рр. ХІХ ст. обстежував старожитності Подільської губернії і наносив їх на археологічну карту. Дослідником було нанесено 14 пам'яток [1, с. 65 – 66; 78 – 79].

Влітку 1946 р. М. І. Артамоновим проведено обстеження ряду давніх поселень на Півдні Поділля (Вінницька область). Дослідження розпочато в околицях Немирова та Вінниці. Згодом експедиція перенесла свої роботи до Дністра. Центром звідки провадилися археологічні дослідження на лівобережжі, було с. Муровані Курилівці (нині районний центр). В радіусі до 20 км було обстежено, кілька трипільських поселень і скіфських городищ. Найкращі результати отримані з Матерського та Дерешовського городищ [2, с. 74 – 76; 3, с. 257 – 262; 4, с. 291].

У томі «Історія міст і сіл Української РСР», що присвячений Вінницькій області, з 22 населених пунктів району згадується лише 6 пам'яток археології [5, с. 463 – 467].